

Ignasi Casanovas i Frederic Clascar. Historiografia i recuperació del pensament del set-cents i el vuit-cents*

Miquel Batllori

* Agraïm a l'INEHCA i a la Societat Catalana de Filosofia la gentilesa de permetre'ns publicar el text d'aquesta conferència impartida pel P. Miquel Batllori el 26 de febrer del 2002 en el curs «Pensament i Filosofia a Catalunya. I: 1900-1923» a l'INEHCA. El text, corregit pel P. Batllori, ha estat publicat en el primer dels volums que recullen les aportacions d'aquests cursos: J. MONSERRAT / P. CASANOVAS, *Pensament i Filosofia a Catalunya*, Barcelona: Inehca / Societat Catalana de Filosofia, 2003.

Voldria començar amb una petita anècdota sobre la qüestió de si existeix o no una filosofia catalana. Essent professor de la Universitat de Harvard Juan Marichal, l'editor i estudiós de la vida i de l'obra política de Manuel Azaña, un col·lega americà li preguntà quina matèria hi ensenyava. En contestar-li ell que Història del pensament llatinoamericà, el col·lega li replicà: «Però, és que n'hi ha?» A Nord-Amèrica, alguns no en sabien absolutament res. Un desconeixement que probablement s'estén a la filosofia catalana.

Puix que ens trobem en una institució patrocinada pel nom de Miquel Coll i Alentorn, voldria recordar-ne dues coses: la seva esperança en el reconeixement del fet polític català, i un cas que considero molt important: quan Jordi Rubió exercia la presidència de l'Institut d'Estudis Catalans, a l'entorn de 1970, acceptà que es reunís a Barcelona, a la seu de l'Institut, el Bureau del Comitè Internacional de Ciències Històriques. El president era el soviètic Joukov, a qui després succeí un professor alemany molt peculiar, Karl Dietrich Erdmann, un contemporanista, gran amic personal d'Ade-nauer. En el sopar de comiat, Erdmann i Miquel Coll i Alentorn seien l'un al costat de l'altre i, naturalment, van parlar d'historiografia de Catalunya. Quan, al cap de pocs dies, Erdmann i jo ens trobàrem a Madrid, ell va comentar amb els periodistes que només llavors havia comprès la diferència existent entre el pensament historiogràfic de Catalunya i el de la resta d'Espanya: fins a haver sostingut aquella conversa amb Miquel Coll i Alentorn.

Pel que fa a Frederic Clascar i a Ignasi Casanovas, no pretenc pas de comparar-los entre ells, puix no es tracta de cap biografia paral·lela a la manera de Plutarc. Més aviat anirem considerant les coincidències, semblances i diferències entre dos personatges força distints en moltes coses, però amb alguns paral·lelismes. Començaré, doncs, explicant una breu història paral·lela, a fi d'anar veient el pensament –en part coincident i en part divergent– de l'un i de l'altre.

Casanovas i Clascar es porten només un any de diferència. El primer havia nascut tocant a Manresa, a Santpedor, l'any 1872; el segon, en la terra de frontissa que és Santa Coloma de Farners, entre les diòcesis de Girona i Barcelona.

Jo crec que, de bell antuvi, la diferència radical que hi ha entre l'un i l'altre és que Clascar és el representant d'un cert *self made man*, és a dir, d'un home que es fa a si mateix, mentre que Casanovas tenia uns estudis més complets i reconeguts: ultra una llarga formació en lletres clàssiques, els doctorats eclesiàstics en filosofia i teologia; mentre que Clascar només era llicenciat en dret canònic, el seu únic títol oficial. Després s'embranchà en un seguit d'estudis de tipus històric, de pensament, de sociologia, de pietat popular, de llengües orientals, traduccions de la Bíblia... Com que és un home que s'ha anat fent a si mateix, resulta molt complex. Si hagués assolit una visió i una formació netament universitària, o parauniversitària, hauria estat més assequible, el podríem aferrar millor. Clascar té tants vessants que és molt difícil d'esbrinar quin és el més important. Resulta, doncs, difícilós parlar de mossèn Clascar.

Amb el pare Casanovas tenien algunes coincidències força clares, com, per exemple, l'interès d'ambdós per Balmes. Però, com veurem, aquestes mateixes coincidències sovint els confrontaven. Per posar-ne un exemple, a l'inici del segle, el dia 9 de juliol, mossèn Clascar va fer el discurs commemoratiu del naixement de Balmes, mostrant un Balmes que només abastava el Balmes de la ciutat de Vic. Aleshores el pare Casanovas, que segurament devia considerar que Clascar havia entrat en un terreny de la seva competència, quan va fer el discurs, uns anys després del de Clascar, en una nota al peu de la segona pàgina es declarava enterament en desacord amb mossèn Clascar, puix aquest només havia explicat la filosofia de Balmes des de Vic.

Malgrat que en el seu discurs quasi venia a dir el mateix sobre la filosofia de Balmes, Casanovas, que estava preparant la seva gran biografia, s'havia adonat més pregonament del que significava Balmes, no solament a Vic, a Barcelona i a Catalunya, sinó també en la política espanyola i en la filosofia cristiana del temps, en tots els territoris del pensament occidental. Per tant, Clascar i Casanovas en el fons coincidien, però havien de «dir-se» que no estaven d'acord, perquè tenien, potser, massa punts de referència pegats per a no haver de remarcar allò que els separava.

Això d'una banda. De l'altra, hi ha una qüestió que és molt difícil d'esbrinar: per què, sobre mossèn Clascar, no existeix cap estudi biogràfic ben fet. Tinguem en compte que la seva necrològica no apareix en els anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans, tot i ésser-ne un dels socis fundadors. L'Institut es va fundar, teòricament, l'any 1907, però no va ser fins l'any 1911 que es van crear les tres

seccions de l'Institut, amb set membres cada una, i és curiós que mossèn Clascar entrà precisament en la Secció Filològica. Quan ell morí, en 1919, un any després de la seva edició de la *Història de la filosofia a Catalunya en el segle XVIII*, estranyament l'Institut d'Estudis Catalans no en publicà cap necrològica, com feia amb tots els seus membres i amb altres persones que havien fet cultura catalana. M'imagino que aquell silenci es deu al fet que ell va morir l'any en què estaven preparant aquell tofut volum, retardat de 1915 a 1920, i potser en aquells moments ningú no se'n va adonar.

Com per a molta gent d'aquella època, hem d'acudir sempre al que ells han dit de si mateixos a l'Enciclopèdia Espasa, cosa que, en part, és una sort. Quan es tracta de biografies o d'estudis biogràfics de persones que van viure al final del segle XIX als inicis del XX, l'Espasa esdevé una font biogràfica fiable, puix els redactors els solien passar un qüestionari que ells mateixos contestaven. En el cas de mossèn Clascar, tenim, a més, un avantatge: un apèndix, en el volum tercer, suplementari, que ens resulta força més important que no pas l'article que el mateix Clascar va ajudar, sens dubte, a elaborar. És molt difícil de saber qui va fer aquell complement. Sospito que devia ser, o el seu gran amic i col·laborador mossèn Lluís Carreras, o bé Josep Tarré, també col·laborador de Frederic Clascar.

Un bon amic de Clascar –gran amic, sobretot, del col·laborador i després membre de l'Institut, Lluís Nicolau d'Òlwer–, el poeta i bibliotecari de Mallorca Miquel Ferrà, parlant de mossèn Clascar em deia: «Ell sempre ens donava una solució als nostres problemes religiosos, que ens deixava tranquils.»

Dintre el món eclesiàstic –eclesial, en terminologia moderna–, Clascar va avançar una mica la frontera, una frontera força defensiva en tot Espanya. En la seva publicació dels dos primers volums de la Societat Catalana de la Bíblia, *La Gènesi*, va ser molt exigent en les formes expressives més etimològiques. Amb *L'Èxode*, hi va haver molta gent que va protestar contra aquesta actitud, que titllaven de filomodernista. Clascar va ser acusat de quasi-modernista, no sabem per qui, i potser ell tampoc no ho sabia, perquè, en les estructures eclesiàstiques, contra tot dret humà i racional, les censuren eren sempre anònimes. I es veu que la crítica fou molt seriosa i molt dura, puix ell mateix va haver de defensar-se'n. Fins i tot ell mateix va publicar un petit volum, en edició privada (que, val a dir-ho, només l'he pogut localitzar a la Biblioteca del Seminari en la Facultat de Teologia de Catalunya), que és una autodefensa de totes les acusacions que alguns censors antimodernistes havien fet contra els seus llibres.

Si Clascar, tot i no caure de ple en el modernisme, n'acceptava bona part de les posicions crítiques, el pare Casanovas, en les seves *Conferències apologetiques* (que són, de fet, un tractat de

teodicea), sempre posa una mica de fre a la recerca i a la investigació sobre la Bíblia i la història de l'Església primitiva.

La posició de Clascar era una mica paral·lela a la de monsenyor Duchesne, a Roma, sobre la història de l'origen del cristianisme, el primer volum de la qual va ser condemnat a l'Índex de llibres prohibits, malgrat que, després, l'autor el reelaborés, bo i acceptant algunes remarques, i n'arribés a publicar el segon volum. Cal tenir en compte que Duchesne era, en aquell moment, un gran col·laborador de l'Escola Francesa de Roma, en un temps en què el laïcisme republicà gairebé exclouïa d'aquell món els estudiosos sacerdots.

En aquest punt, per tant, hi ha, entre Clascar i Casanovas, uns punts de contacte que són, també, punts de diferenciació.

Un altre punt de contacte i de divergència alhora és el de llurs relacions personals amb Prat de la Riba. Aquest tenia una gran confiança en el pare Casanovas, com resta palès en dos moments en els quals Prat de la Riba acudeix a ell com a conseller religiós. El primer té lloc l'any 1906, quan es pretén endegar la Solidaritat Catalana. Aleshores el desig de Prat de la Riba era d'unir tots els partits catalanistes perquè participessin en unes eleccions generals, a fi de fer notar la presència d'un catalanisme polític consistent, que anava des dels republicans d'esquerra fins als carlins. Aquests, però, es van dividir. L'ur tendència més integrista –representada pel sabadellenc Sardà i Salvany a través de la seva *Revista Popular*– va declarar que els catòlics no podien, en consciència, votar a favor de la Solidaritat, perquè comprenia gent antireligiosa, i fins ateus. Calia, doncs, abstenir-se'n o votar en contra.

En aquell moment, Prat de la Riba va demanar consell al pare Casanovas. I aquest li va fer un escrit, que es conserva a l'arxiu de Mn. Antoni M. Alcover, a Mallorca, en el qual aplica, a la qüestió política de la Solidaritat, les teories dels teòlegs medievals sobre un fet que podia comportar dues conseqüències: una de bona i una altra de dolenta. Quan hi havia més probabilitat que l'efecte bo superés el dolent, moralment aquell acte podia ser realitzat, ni que tingués un doble efecte. Li deia, doncs, que el projecte de la Solidaritat tenia un cert risc, però que creia que, tal com veia el panorama polític i com pensaven els catalanistes en aquells moments, era força probable que, a la fi, s'imposarien les idees d'un catalanisme tradicional, respectuós envers l'Església. Aleshores els carlins es van dividir: mossèn Alcover va fer dos discursos, a l'Ateneu, defensant aquesta postura dels catòlics respecte a la Solidaritat Catalana. El text del pare Casanovas, segons el testimoniatge oral de Francesc de Borja Moll, féu exclamar a Prat de la Riba: «Això ho hem de publicar!» I Casanovas contestà: «És una qüestió política que jo he tractat com a consultor religiós. L'hi deixo perquè vostè en faci el que vulgui, però no vull que surti amb el meu nom.»

Mossèn Alcover va ser cridat per Prat de la Riba, i mentre Casanovas deia *què podien fer* els catòlics, mossèn Alcover els indicava *què havien de fer*. Això depassava de molt el que havia dit el pare Casanovas en un estudi molt detallat, que es divulgà amb gran èxit a l'Ateneu de Barcelona, i que després mossèn Alcover va publicar com a seu en un fullet a part, amb el títol: «Què han de votar, els catòlics, davant la Solidaritat Catalana?» L'edició va donar vuit-centes pessetes de beneficis, que, en aquell temps, era una quantitat considerable. Amb aquests diners, Prat de la Riba, que havia patrocinat aquesta edició, regalà dues màquines d'escriure, una a mossèn Alcover i l'altra al pare Casanovas. Mossèn Alcover comentava al seu deixeble Moll: «Mireu, per un escrit que no és meu, he rebut aquesta màquina!» Quan vaig saber aquesta anècdota, em vaig adonar que els fulls de l'arxiu del pare Casanovas escrits a màquina havien de ser posteriors a 1907.

Sembla, doncs, clar que ja llavors Prat de la Riba tenia més confiança en els parers d'Ignasi Casanovas que no pas en els de mossèn Clascar. Recordem que aquest posseïa només el títol de llicenciat en dret canònic. Això fa pensar que el seu bisbe, Morgades –o potser l'anterior i tot–, pensava en ell perquè esdevingués un home de cùria, de govern; aspectes, aquests, que tenen molt a veure amb el dret canònic. En canvi, el pare Casanovas, com acabem de dir, era doctor en filosofia i teologia, matèries que va estudiar amb molta profunditat. Encara he pogut conèixer algun seu company de curs que assegurava que era un home extraordinàriament intel·ligent i agut; quan hi havia alguna disputa pública de filosofia o de teologia, la penetració i l'agudeses excepcionals del pare Casanovas el deixaven meravellat.

Però hi va haver, encara, un altre moment important en què Prat de la Riba va mostrar més confiança en el pare Casanovas que en mossèn Clascar. Es tracta de l'episodi que ha estudiat Josep Benet en el seu llibre *Maragall i la Setmana Tràgica*. Maragall envià successivament els seus tres articles sobre «La ciutat cremada» a la redacció de *La Veu de Catalunya*. El primer fou escrit l'1 d'octubre de 1909 –el dia que jo vaig néixer–, tot just acabades d'extingir-se les flamarades de la Setmana Tràgica, i es va publicar l'endemà. Prat de la Riba, director de *La Veu*, temia com reaccionarien els lectors enfront de certes actituds diguem-ne «ultrademocràtiques» de Maragall (sobretot pel que fa al primer i a l'últim article). Per això, va demanar-ne al pare Casanovas un parer privat. El text es troba a l'arxiu Maragall, i és el que ha fet conèixer Josep Benet en el seu llibre. Allà es veu que Casanovas va suggerir, només, algunes petites esmenes, i no va voler, com alguns haurien desitjat, suprimir aquell final tan abrindat demanant que l'Església no tanqués les portes dels temples assaltats i cremats per un poble més sofrent que dolent.

Jo mateix vaig ordenar, l'any 1940, l'arxiu del pare Casanovas, i em fa l'efecte que, quan es va començar a parlar, ja l'any 1930, que els jesuïtes potser serien suprimits i dissolts pel govern, ell va conservar només els seus papers i efectes més importants per a traslladar-los des de la seva residència del carrer Llúria al seu despatx de la Biblioteca Balmes: per exemple, la correspondència amb Torras i Bages, Ruyra, Maragall i amb altres grans escriptors. En canvi, no hi ha ni una sola carta a Clascar. Pel que sembla, doncs, malgrat que no tinguessin relacions tibants, llur tracte tampoc no fou assidu. Tanmateix apareixen en tots dos algunes línies paral·leles.

Es tracta de nombrosos paral·lelismes, amb una sola diferència: la qüestió de la vida litúrgica. Ambdós comencen, gairebé al mateix temps, a publicar en català petits opuscles de pietat popular. Mossèn Clascar ho fa molt abans, perquè el pare Casanovas no ve destinat definitivament a Barcelona fins a l'any 1904, quan va acabar tots els seus estudis. Llavors, abans de dedicar-se a la predicació, va demanar un any per a posar-se al dia en els seus estudis, i l'hi varen concedir. Afortunadament tenim molts apunts del pare Casanovas d'aquell any, que ens indiquen que es tracta de l'etapa de més plenitud per a la seva autoformació: es dedicà a llegir les més importants històries de Catalunya, la història del dret català, els treballs sobre la guerra dels segadors i sobre la guerra de successió. I en feia extrets. Va ser el moment en què ell es va, per dir-ho així, recatalanitzar. No és que mai hagués perdut la seva catalanitat, com ho demostra un escrit autobiogràfic on confessa que ell havia estat sempre molt vinculat a la seva catalanitat, i que durant tot el temps que no havia tingut ocasió de dedicar-s'hi, sempre s'havia mantingut molt fidel al català com a llengua íntima, com a llengua de la pregària. Es tracta d'un escrit autobiogràfic molt interessant i important, de tipus bonaventurià, que titulà *Itinerarium mentis et cordis ad Deum*.

El pare Casanovas es va formar en la línia suarista pròpia de les facultats de Filosofia i de Teologia on va estudiar. Això el distanciava força de Torras i Bages, el qual tenia, encara, aquella idea que el tomisme pur era el remei per a tot. De fet, enfront del tomisme, ni Clascar ni Casanovas no hi van sentir cap entusiasme, tot i ésser els anys en què Lleó XIII establí el pensament de sant Tomàs d'Aquino com la base de tot el pensament cristià. Cap dels dos no fou netament tomista. Respectaven sant Tomàs, però mentre Clascar, per la seva banda, fa uns estudis que resten al marge de tota filosofia i teologia purament doctrinals, el pare Casanovas es forma en un ambient de tipus suarista, no gaire interessat pel tomisme pur.

Tinguem present que, al final del segle XIX i al començament del XX, tant els jesuïtes espanyols com els jesuïtes alemanys qüestionaven si allò que l'orde practicava i ensenyava, en privat i en públic, era o no una explicació vàlida del tomisme.

Així, doncs, ni Casanovas ni Clascar no donen gaire importància a l'element tomista, aspecte tan bàsic, en canvi, per a Torras i Bages, i que després recolliran els caputxins, quan crearan, en els anys vint, la revista franciscana tomista *Criterion*. És curiós que el pare Miquel d'Esplugues, el seu primer director, en el pròleg de la revista s'excusi sobre que ells, de tradició franciscana, facin una revista que es declara quasi dogmàticament tomista. Crec que, tant Clascar com Casanovas, tenien raó, perquè encara ara no puc entendre com, en el segle xx, es podia prendre seriosament de ser tomistes o suaristes, malgrat que pensi que sovint una filosofia cristiana haurà d'acudir sobretot a sant Tomàs i potser també a Suárez.

Aquesta posició, en certa manera agnòstica, entre suarisme i tomisme, per part de l'un i de l'altre, té a veure amb el fet que ambdós arriben a l'any 1915, en què a Roma les coses canvien a causa de la moderació de Benet XV envers tots els vertaders pensadors cristians que havien estat acusats de modernistes en temps de Pius X. Per això quan, ja en temps de Pius XII, es va pensar seriosament en la beatificació, i posterior canonització, del papa Pius X, oficialment es va dir que aquesta decisió deixava en plena llibertat els historiadors posteriors de judicar les seves actituds negatives envers alguns corrents no tomistes de filosofia i teologia, que prevalien aquell temps entre els catòlics.

El qui ara us parla té prou coneixements directes d'aquesta reacció de Benet XV. El papa va actuar llavors d'una manera molt decidida. Una de les primeres decisions del nou pontífex fou demanar la llista de tots els qui l'havien acusat d'heretge modernista al Sant Ofici quan era cardenal arquebisbe de Bolonya, i els féu marxar de Roma. Entre ells, un dels caps més intransigents del tomisme pur, el jesuïta pare Mattiusi, que fou enviat al nord d'Itàlia, al Friül, amb la prohibició de tornar a Roma. En canvi, el futur cardenal P. Paolo Dezza, que havia estudiat filosofia a Sarrià, on els jesuïtes eren suaristes, va retornar a Itàlia, on tothom era tomista, i se'n va anar a estudiar el tomisme pur precisament amb el pare Mattiusi. Francament, no he comprès mai com, en ple segle xx, hom podia plantejar-se seriosament d'ésser pur tomista, o seriosament suarista -dues escoles escolàstiques només divergents en algunes qüestions que, en el fons, eren, no ja medievals, sinó post-medievals, d'una reviscolada escolàstica del segle xvi.

Com dèiem, doncs, el tomisme de Torras i Bages, tan característic, no apareix ni en Clascar ni en Casanovas. Ambdós resten com separats d'aquesta vinculació -i això, en l'ambient eclesiàstic de llavors, cal remarcar-ho com una qualitat positiva d'ambdós.

Al marge de les especulacions filosòfiques, les edicions religioses de Clascar són força paral·leles a les que mossèn Serra i Buxó i el pare Ignasi Casanovas feien des del Foment de Pietat Catalana.

Les Floretes de Maig de Clascar són pariones al *Llibre de la primera comunió* del Foment, un text que va assolir nombroses edicions. És cert que els escrits religiosos i els filosòfics no s'han de confondre. Però una confrontació entre Clascar i Casanovas, ambdós sacerdots, ens obliga a abraçar-los tots ensems, afegint-hi també, almenys ràpidament, la litúrgia i la Bíblia.

El que apareix, en mossèn Clascar, ja dintre de les seves obres de pietat, és un acostament a la vida litúrgica. En l'últim *Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans on surt el nom de mossèn Clascar com a membre fundador de l'Institut, se'n citen, com a especialitats, la Bíblia i la litúrgia, malgrat que només tingués el títol de dret canònic. Al mateix temps, escriu un *Evangelari* glossat. Aquesta tradició de traduir i explicar els evangelis de la missa provenia ja de l'edat mitjana, però assolí un més gran esplet en el moment de la Contrareforma, a finals del segle XVI. Clascar publica un evangelari per als fidels i un altre més especial per a les dominiques de Barcelona, de les quals era capellà.

L'any 1915 és força important per a tots dos, perquè participen conjuntament en el Primer Congrés Litúrgic de Montserrat. També s'hi troben Lluís Carreras, i els germans Josep i Joan Tarrés, ambdós bons amics del qui ara us parla. Tots ells col·laboren en aquell primer congrés de vida litúrgica; ja aleshores s'havien adonat que la pietat no podia limitar-se als mesos de maig i de juny, a les novenes tradicionals, etc. Això calia conservar-ho, però arrelant-se més profundament en la litúrgia. En aquest punt, crec que hi va haver una influència, potser de Clascar, però certament de Mn. Eudald Serra, sobre el pare Casanovas.

Un altre punt central en el qual ambdós, Casanovas i Clascar, estan d'acord, és la qüestió de l'ús immediat de la Bíblia pel poble. Però no pas en el tema de l'hagiografia, perquè mossèn Clascar només té una petita biografia fantàstica de sant Jordi (un sant que va existir, però la llegenda del qual és totalment fictícia). En canvi, van coincidir en l'interès per la Sagrada Escripura, promogut pels monjos de Montserrat.

Abans de la Guerra Civil, existeixen a Catalunya tres tipus de Bibles. En primer lloc, una d'essencialment científica: la iniciada pel benedictí de Montserrat, pare Ubach. En residir l'autor a Terra Santa i a Egipte, pogué fer un treball de camp de caire arqueològic i lingüístic. És la Bíblia catalana més científica de totes.

Després, la Bíblia popular, amb un català correcte i entenedor, no literari, que segueix el text de la Vulgata, tot i que els traductors -col·laboradors del Foment de Pietat Catalana- també tenen present el text original hebreu i grec, que coneixen bé. I, si feien la traducció de la Vulgata, era precisament perquè no se separés massa la litúrgia de la vida espiritual dels fidels.

I, en tercer lloc, una Bíblia de caràcter essencialment literari. És la que va endegar la Fundació Bíblica Catalana, patrocinada per Francesc Cambó, poc temps després de crear la Fundació Bernat Metge.

Des de les primeres publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans, apareix, com a llibre en preparació, *La Gènesi*, traduït per Frederic Clascar. *La Gènesi*, perquè en grec és femení, va trigar molt a sortir. Els anys 1915 i 1916 es publiquen *La Gènesi i L'Èxode*, amb el subtítol «traduïts de l'original hebraic». Desconec on mossèn Clascar va aprendre l'hebreu per a poder-lo traduir directament. És possible que al Seminari de Barcelona, on ell va fer els seus estudis fonamentals, o ja abans al Seminari de Vic. Fóra un cas paral·lel al de Carles Riba, que amb qualque ajuda podia traduir l'hebreu bíblic només amb el curs que el doctor Barjau ensenyava a la Universitat. Però, ultra aquests aspectes més estrictament religiosos, hi ha dues disciplines filosòfiques que ací ens interessien particularment: l'estètica i la sociologia. Del pare Casanovas sempre s'ha dit que era com una mena d'ombra –més aviat de projecció–, a Barcelona, del doctor Torras i Bages. Ho diu Josep Maria de Sagarra en les seves esplèndides *Memòries*, i Miquel Querol i Gavalrà ho repeteix en el seu llibre sobre l'estètica catalana contemporània. Crec que aquesta visió no és del tot correcta. El bisbe i el jesuïta quasi només coincideixen en llur visió de la cultura catalana dintre el marc del cristianisme, i en un caire estètic: d'entre els dos aspectes esmentats per Nietzsche, el classicisme dionisiac i el classicisme apol·lini, Torras i Casanovas s'identificaven amb la posició apol·línica, considerant infraestètica la posició del tipus dionisiac, no sols des del punt de vista moral, sinó també des del punt de vista estètic. Era, sens dubte, l'arrel religiosa de l'un i de l'altre que hi surava.

Però, en canvi, hi ha una gran diferència entre ells: Torras i Bages pràcticament desconeix la *Poètica* d'Aristòtil, que és la base de l'estètica clàssica, medieval i postmedieval, i, en canvi, dóna molta més importància a Plató. És molt comprensible que un home que es féu, també, a si mateix (l'única carrera que va acabar havia estat la de dret, i no la de filosofia i lletres, puix la revolució de 1868 li impedí d'enllestir-ne els estudis) conreï una estètica platònica. En canvi, Ignasi Casanovas, com que s'educà en una poètica i una retòrica d'encuny aristotèlic, disposa d'una estètica molt característica: un aristotelisme que s'empelta, per mitjà dels joves de l'Acadèmia Catalanista de la Congregació, amb el noucentisme dels deixebles i continuadors d'Eugeni d'Ors. Precisament a la revista *Empòrion*, que dirigien aquests joves, publica una presentació de la *Poètica* d'Aristòtil i una primera traducció en català. Aquells joves eren, entre molts altres, Josep Carner (president durant sis anys seguits d'aquella acadèmia), Bofill i Mates (secretari), López-Picó, Jordi Rubió, etc.

Pel que fa a Clascar, no podem dir quina era la seva estètica, perquè directament no va tractar aquest tema, sinó a base de l'estètica de la litúrgia: per tant, d'una manera força indirecta –acostament molt proper al d'alguns cristians filomodernistes, sobretot a Itàlia. En canvi, tant Clascar com Casanovas van tenir un gran interès per la sociologia, i precisament en relació amb la Solidaritat Catalana i la Setmana Tràgica.

La Solidaritat és una fita molt important per a la història de Catalunya, que va lligar Clascar i el pare Casanovas d'una manera força remarcable. Ja he esmentat el caire diguem-ne teològic-moral de la intervenció de Casanovas prop de Prat de la Riba l'any 1905. Però és curiós que la Solidaritat donà, també, peu a un interessant escrit de Clascar. L'any 1907, les eleccions generals a Corts les va guanyar la Solidaritat, i, en canvi, l'any següent la coalició va perdre en les eleccions municipals a Barcelona. Aquest fet promou una conferència de Clascar de tipus pedagògic (curiosament, una de les poques vegades en què Clascar s'acosta a la pedagogia), titulada *De la majoria social de Barcelona en relació a la majoria política*.

Encara que els republicans van assolir la majoria a Barcelona, ell diu: «Els republicans que votaven no pensaven tots com els republicans que dintre del consistori van aprovar unes disposicions sobre les escoles a favor de l'escola laica.» I fa una glossa de la base cinquena del reglament; de fet, tot el llibre n'és una glossa. Recordem, abans de llegir-la, que, en el règim municipal de la monarquia liberal, les escoles depenien dels ajuntaments, dels quals rebien una petita subvenció. Això ve de la llei de Romanones, la primera en què l'Estat va intervenir en l'ensenyament públic. Recordo que, un dia, Américo Castro em va dir: «És que la gent no sap, a Espanya, quan va començar l'ensenyament públic. Els més favorables el situen després de les guerres napoleòniques. Vostè ho sap?» I li vaig respondre: «Sí, crec que va ser amb la llei de Romanones.» I va exclamar: «Doni'm la mà, perquè és l'únic que ho ha encertat; la gent això no ho sap.»

En aquell moment, doncs, l'organització de les escoles estava en mans dels ajuntaments; de les de Barcelona, mossèn Clascar, escrivia:

«La enseñanza en estas escuelas municipales será "neutra" en materia religiosa, sin contener afirmaciones ni negociaciones ofensivas para los sentimientos de los creyentes. [Aquí la religió simplement és un sentiment i res més.] Un día cada semana, por la tarde, se dedicará exclusivamente a enseñar la religión católica a los niños que voluntariamente asistan a la escuela aquella tarde. Esta enseñanza se distribuirá entre el personal de maestros de todas las escuelas, no pudiendo obligar contra su propia conciencia a los que se consideren relevados de este servicio.»

Actualment això ens semblaria perfectament bé.

Llavors, en canvi, mossèn Clascar distingia entre la «majoria social» i la «majoria política». El seu raonament és el següent: els republicans, que, com a mínim, són generalment agnòstics i volen una escola neutral, tenen una *majoria política* dins el consistori; tanmateix, llurs electors no tenen la mateixa mentalitat. Per tant, cal distingir entre aquella *majoria política* i la *majoria social* del poble de Barcelona, que no pensa com els seus representants. El mateix s'esdevingué quan en 1931 va venir la república i imposà el laïcisme. La dreta, tant la del centre d'Espanya com la de la perifèria, tenia sempre aquest pensament: «Les mesures que prenen les esquerres passaran, perquè la gent és molt catòlica.» Ho deien seriosament, i s'ho creien. Tot el llibre de Clascar, per tant, va en aquesta direcció.

S'ha dit que l'estil de Clascar és molt barroc, a diferència del del pare Casanovas, que traspua una formació clàssica molt profunda, sense gaire ressò d'allò que en deien retòrica de seminari. En canvi, Clascar, partint d'una retòrica de seminari, l'empelta d'un aspecte del noucentisme. Aquest cerca les paraules exquisides, no pas les arcaïques, com feien els autors de la Renaixença, sinó que crea o usa neologismes, llatinismes o hel·lenismes. Aquest és el seu estil, tant quan escriu en català com quan ho fa en castellà (més en català, evidentment, perquè en castellà té molt poques coses publicades). L'exquisidesa, però, de vegades l'acosta als arcaïsmes i dialectalismes. Diu, per exemple: «Nosaltres som viscut durant molt temps...» La locució *som viscut* és un ressò malgirbat de formes dialectals de les Illes Balears i d'algunes comarques de Catalunya. Hauria d'haver dit *som viscuts* o *hem viscut*. Personalment, però, entre aquestes falses exquisideses –i errònies– de Clascar i el neopitarrisme actual, evidentment em quedo amb mossèn Clascar. N'exposarem algun fragment:

«Nosaltres som viscut, durant molt temps, al cor d'un dels suburbis més manejats per la predicació antisocial i anticristiana, i hem pogut observar que, en la majoria d'aquelles pobres ànimes, més que ateisme, hi ha un descuit pràctic de la religió, provinent, tant de la mala llavor sembrada, com de la misèria i de la manca de conreadors de l'esperit religiós, que portaven ben sa i cordat del seu poble abans de baixar a Barcelona.»

Aquí, resta ben palesa la idea que el poble, encara que voti republicà i no vagi a missa, en el fons és més religiós que no pensem. Es tracta d'una visió típica de Torras i Bages. I conclou amb un epifonema característic de Clascar, pel que fa a la vida social, que coincideix amb allò que hem apuntat de Maragall: el poble és «dolent», però en el sentit que «pateix molt». Aquest ressò de la influència de Maragall és més palès en mossèn Clascar que en el pare Casanovas:

«Repetim que encara esperem de la ponència municipal que, més acordada amb la realitat, ajustarà la base cinquena al sentit íntim del nostre poble. Si no és així, Barcelona es farà sentir ben fort a les seves orelles lo que tantes vegades hem dit i reedit en aquesta conferència, que la majoria republicana és una minoria social, he dit. El projecte s'és aprovat. A les forces socials de Barcelona toca demostrar que, si són avui una minoria política, són una majoria social que té dret i deber de ser escoltada i representada. *Ad maiorem Dei gloriam.*»

Així doncs, una posició ben tradicional de tota la dreta espanyola.

Clascar i Casanovas coincideixen en un mateix interès per la filosofia catalana del segle XVIII, que els provenia, en part, de Torras i Bages i també d'altres filòsofs catalans, el pensament dels quals ara s'ha escatit molt millor: no és tan clar que Martí d'Eixalà pertanyi a l'escola escocesa com de fet hi pertany Llorens i Barba.

Però, abans de tractar aquest punt on coincideixen els interessos de Clascar, primer, i de Casanovas, després, voldria remarcar altres aspectes coincidents, no tan sols pel que fa a l'apostolat, sinó també a les publicacions.

Hem parlat ja del cas de la Bíblia. En la Bíblia del Foment de Pietat, de mossèn Serra i del pare Casanovas, hom percep que, més que l'interès científic, llur propòsit és de tipus apostòlic i de formació religiosa. En Clascar apareixen també aquests dos aspectes; però el que els diferenciava era, potser, el fet que Clascar, a la vegada que era escriptor i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, formava part de l'equip sacerdotal de diferents parròquies i, per tant, vivia la pastoral més que no pas els altres dos.

Casanovas, per la seva banda, des del primer moment que va intervenir en el Foment de Pietat Catalana, a partir de l'any 1915, difonia unes edicions de centenars de milers d'exemplars dels Evangelis i dels Fets dels Apòstols, que es venien a una pesseta. El mateix pare Massot, que tan bé ha estudiat la història religiosa del segle XX a Catalunya i a Mallorca, va quedar esborronat dels milers i milers de llibres catalans que el Foment arribava a publicar.

És aquesta una dada significativa, que posa en evidència l'equivocació de la Santa Seu de perseguir una llengua catalana que, en aquells moments, era la parla quasi obligada del poble. Hi ha una diferència molt gran entre la situació de la cultura religiosa en català devers 1915, de la cultura del temps del pare Claret, quan potser es podria acceptar allò que deia el missioner popular jesuïta pare Mach, que «el poble català se salva en castellà i es condemna en català».

Pel que fa, doncs, a la llengua, la diferència entre el temps de Claret i Mach, d'una banda, i el de Clascar i Casanovas, de l'altra, és molt gran. S'havia creat una cultura en català que anava des de les revistes d'infants –*En Patufet*, la capdavantera– fins a les novel·les

per a joves, com les de Folch i Torres, el nombre d'exemplars de les quals esverava els mateixos autors castellans. Recordo que, essent jo encara estudiant, l'any 1928, es va fer una exposició del llibre català a Madrid, organitzada per Joan Estelrich i per Ernesto Giménez Caballero, on es va constatar que les novel·les catalanes arribaven a assolir un tiratge de vint mil exemplars, quan ja era un èxit, per a un escriptor de Castella, treure'n dotze mil.

La diferència més essencial entre Clascar i Casanovas era que el primer es dedicava més directament a un apostolat diguem-ne popular, i el segon considerava l'herència vuitcentista de l'apologètica com una disciplina filosòfica important. Encara a començaments del segle, el primer gran diccionari francès de teologia es titula *Dictionnaire apologétique de la foi catholique*. No es tractava de cap diccionari teològic, sinó d'un diccionari apologètic, destinat a defensar la fe catòlica contra els filòsofs que la impugnaven. Aquell corrent venia, sobretot, dels apologistes francesos del segle XIX, i procedia, també, d'un grup alemany d'apologistes, més reduït, però tant o més prestigiós que el francès.

Ignasi Casanovas va deixar, en les seves *Conferències apologètiques*, tot un tractat complet de teodicea, val a dir, d'allò que podem saber de Déu exclusivament des del punt de vista filosòfic. Un tema que es discutia ja des de l'edat mitjana. A partir del Renaixement, la filosofia comença a dubtar i a diferenciar-se de l'època medieval, fins a arribar als segles XIX i XX. Quasi tothom acceptava que l'existència de Déu es podia provar mitjançant raons filosòfiques. Tanmateix, pel que fa al tema de la immortalitat de l'ànima, ja abans del Renaixement molts escriptors europeus, sota la influència d'Averrois, propugnaven que no es pot provar per pura filosofia, sinó tan sols a través de la revelació -aspecte que cal tenir molt en compte tractant de *Lo somni* de Bernat Metge.

La religió natural, del pare Ignasi Casanovas, és un text de natura apologètica, és a dir, provenint d'una mentalitat del segle XIX aplicada als problemes religiosos de començaments del XX; en concret, els problemes que afectaven, d'una manera molt particular, tot el modernisme teològic. L'èxit d'aquestes conferències es palesa en l'assistència de persones de la categoria d'un Gaudí, d'un Maragall, d'un Ruyra... Els màxims intel·lectuals catòlics d'aquell temps li feien arribar llurs felicitacions. Casanovas en conservà algunes, en la seva correspondència. Maragall li repetia sempre el seu reconeixement. Li deia: «Jo veig en vostè que, darrera del pensador, hi ha un poeta», cosa que no es veia tan clar en mossèn Frederic Clascar.

Un altre punt en què ambdós coincideixen és l'interès pel dret català del segle XVIII. Però, en això, ni l'un ni l'altre no són originals. Ambdós depenen de Torras i Bages. Aquest hi donava molta importància. L'escola jurídica catalana té en ell un fi comentarista,

no des del punt de vista històric, sinó des del punt de vista de la interpretació. Els seus treballs són, encara, molt vàlids, malgrat no tenir aquella força d'investigació nova i crítica que tenen els de Guillem M. de Brocà, publicats, sobretot, a l'*Anuari* de l'Institut. Brocà va ser el membre número u de l'Institut i un gran historiador del dret en un moment en què calia defensar amb força el dret català davant el govern central, que pretenia sempre la supressió dels drets marginals del Codi de dret civil. Es tractava, doncs, d'una defensa de caràcter històric que tenia un valor polític de gran importància en aquell moment.

La història del dret medieval va portar Torras i Bages a estudiar la figura de Finestres, i s'adonà de la importància de la seva escola jurídica romanista. Molts dels textos de dret romà que Finestres glossava eren i són encara vigents, actualment, dins de Catalunya. Aleshores, això no s'esdevenia a València, que, després de la supressió del seu dret local privat i públic, per part de Felip V, tingué una cultura romanista jurídica del segle XVIII, però no una renaixença jurídica en el segle XIX. Tanmateix, hi havia hagut un intent de recobrar el dret privat valencià, basant-se en el fet que el *Reordenamiento de Alcalá*, del segle XIV, atorgava valor jurídic al bon seny o sentit comú jurídic. Bé que aquell intent neoforalista fracassés davant els tribunals, continuava practicant-se en la vida jurídica de molts llauradors valencians.

Aquest no era el cas de Catalunya, on una bona part del dret romà constantinià restava encara vigent. El postconstantinià, en canvi, predominà en el dret mallorquí, molt diferent pel que fa al dret hereditari encara vigent a les illes.

De tota manera, el que Torras i Bages copsà clarament fou el fet que el dret romà era fonamental, no solament per a la història de Catalunya, sinó per a la mateixa estructura social del Principat. Per això ell, doctor en dret, s'interessà tant per la història jurídica catalana des del segle XII al XVIII, fins a arribar a Josep Finestres, a qui va dedicar un capítol sencer de *La tradició catalana*.

Es tracta d'un capítol on es presenta un important romanista de Cervera, que interessa, no sols a Catalunya, sinó que és considerat com el millor romanista de tot Espanya pel màxim romanista jurídic valencià, Gregori Mayans, que el considera el seu mestre, tot i no haver-lo vist mai. Les nostres escoles jurídiques del segle XVIII haurien obtingut un reconeixement europeu si l'holandès Geert Meerman n'hagués inclòs els capdavaners dintre el seu *Novus thesaurus iuris civilis*, com un temps havia projectat.

Tant l'interès de Clascar com el de Casanovas pel segle XVIII depenen de Torras i Bages. Malgrat tot, entre ells hi ha una diferència bastant clara: el pare Casanovas es fixa només en l'escola de dret de Cervera i en els estudis literaris i filosòfics cerverins, mentre

mossèn Clascar no deixa de parlar de l'escola filosòfica escocesa del segle XVIII en relació amb Catalunya.

Tanmateix, voldria remarcar que una professora de la Universitat Ramon Llull, la Dra. Misericòrdia Anglès, ha aportat una nova llum a tota aquesta temàtica, amb les seves recerques històriques als arxius de Glasgow i d'Edimburg. Ha descobert que els escocesos coneixien a fons els corrents filosòfics europeus del segle XVIII, i ha establert que l'escola escocesa de la Universitat de Barcelona, al final del segle XIX, se centra no en Reid i Martí d'Eixalà, sinó en Hamilton i en Llorens i Barba.

La visió de la filosofia catalana -i valenciana- del segle XVIII de Clascar és més àmplia que la de Casanovas, però un xic confusa. El seu llibre sobre la filosofia catalana del segle XVIII té un gran interès, però és un garbuix d'aspectes mal lligats, dificultós de llegir. Per cert, acabada la Guerra Civil Espanyola va sortir un llibre sobre la història de la filosofia a Catalunya, on tot el que es referia al segle XVIII era un plagi absolut de Clascar. Però l'autor, com a historiador de la filosofia, havia tingut l'habilitat de presentar-ne una visió sintètica, que Clascar no oferia. En aquest sentit, el pare Casanovas estava dotat d'una estructura mental més ferma, però de vegades es deixava endur per certs apriorismes d'escola, i, a més, no establia cap comparació entre la filosofia ceriverina i la restant filosofia del segle XVIII.

Hi ha un punt cabdal que han treballat molts historiadors, tant castellans com catalans: l'escola econòmica dels tractadistes de Catalunya i Aragó en el segle XVIII. Es tracta d'una escola totalment diferent de la de Castella. Era un dels temes que estava treballant Ernest Lluch quan fou assassinat per ETA. Un excel·lent historiador de l'economia i de les teories econòmiques, Felipe Ruíz Martín, bon amic de Vicens Vives i col·laborador en la seva gran *Historia social de España*, deia que quan hom llegeix un economista castellà i un economista aragonès o català, ja es veu que tenen dues mentalitats diferents. L'exili austriacista a Viena ajudà a crear dues cultures diverses.

Casanovas coneix algunes fonts, sobretot franceses, però no s'adona que tota la filosofia catalana i valenciana del segle XVIII està marcada per la filosofia eclèctica. En canvi, Clascar sí que ho remarca. I té el seu mèrit, en uns moments en què en el món clerical només ressonava la veu de Lleó XIII a favor del pur tomisme. En aquest punt, mossèn Clascar està molt per damunt del pare Casanovas. I considero que aquest tenia més obligació de saber-ho. Quan va pronunciar les seves conferències sobre el segle XVIII, no féu cap al·lusió a la filosofia eclèctica dels jesuïtes de tot Europa, sobretot els de l'Alemanya del segle XVIII. Fins i tot, el títol de la *Philosophia antiquo nova* de Mateu Aymerich està calcat en textos filosòfics de

jesuïtes alemanys. Casanovas no va saber captar aquella influència a causa del seu aïllament del món europeu, llevat el cas particular de Jaume Balmes.

Ambdós, Clascar i Casanovas, saben copsar el pas de la filosofia didàctica a la filosofia assagística. En aquest punt, el personatge més important, que tots dos remarquen, és el pare Aymerich. Un gran entès en la filosofia espanyola del segle XVIII, el pare Ceñal, em manifestava que l'assaig filosòfic, a Espanya, comença amb les *Elucubrationes philosophicae* d'Aymerich, escrites en llatí.

Pel que fa a la qüestió de l'idioma, cal tenir en compte que, en aquest punt, els jesuïtes i els no jesuïtes alemanys feien costat als catalans: conservaven el llatí com a llengua filosòfica. Aquells, perquè no havien cedit a bescanviar-la per la llengua francesa, tot i ésser aquesta l'única llengua de l'Acadèmia de Ciències de Berlín fins a la mort de Frederic II, el creador de l'Acadèmia. Fins a mitjan segle, els llibres més interessants que publicaven els filòsofs alemanys, els escrivien en llatí. La primera història important de la filosofia que es va publicar en tot Europa, la de Jakob Brucker, fou publicada en llatí, a Leipzig, a partir de 1742.

I arribem a un altre punt on Clascar i Casanovas s'acosten una mica. Les escasses al·lusions que Clascar fa de Ramon Llull són sempre d'admiració. També el pare Casanovas l'admira i l'estudia a fons (en tenim els documents de l'any de preparació per al seu magisteri intel·lectual, on es veu que l'havia estudiat profundament). Però és sorprenent que, tot i parlar sovint de la reducció de la història de la filosofia publicada per Brucker, feta pel pare Pou, mallorquí, amb el nom de *Theses bilbilitanæ*, aquest passi només a grans gambades pel pensament de Ramon Llull, mentre Brucker el considera el primer filòsof modern. Aymerich, en canvi, en les seves *Elucubrationes* en parla amb més entusiasme que Bartomeu Pou: considera Ramon Llull un personatge molt original, i sap copsar aquestes peculiaritats dintre el món de la filosofia medieval –tanmateix, ben curiosament, tant Pou com, més encara, Aymerich, ambdós neoclassicistes, donen importància a un pensador tan barroc com és Baltasar Gracián: ambdós en distingeixen l'estil, del pensament, i diuen que té un pensament molt alt i acceptable, com per a ésser comptat entre els grans filòsofs, però que el seu estil és excessivament pompos. Considero interessants totes dues coses, parlant de Gracián. Almenys, però, saber captar la vàlua del seu aspecte filosòfic.

Tractem, encara, per acabar, un darrer tema d'interès: la qüestió de la filosofia i les ciències, tan característica del segle XVIII. La veritat és que alguns filòsofs, sobretot Aymerich, van començar a donar importància a les ciències, dins la filosofia. La física filosòfica tenia una part de tipus propedèutic: la física com a ciència; després es passava a la física com a filosofia. Es tracta d'una visió bas-

tant més propera al temps del Renaixement que al del segle XVIII. El pare Casanovas, més que no pas mossèn Clascar, copsa una evolució: l'interès creixent dels jesuïtes de Catalunya i València per la nova física. A mitjan segle XVIII s'ensenyaven a Cervera tres sistemes de filosofia: el de l'escola escotista o franciscana, el de la tomista o dominicana i el de la suarista o jesuïta, de manera que es podia triar lliurement una de les tres. S'atribuïa, doncs, un valor relatiu a les conclusions filosòfiques, fins a les reformes unitàries de Carles III.

A mitjan del segle XVIII, dos professors jesuïtes que essent estudiants ja havien despuntat (l'un català, Tomàs Cerdà, i l'altre valencià, Antoni Eiximeno) van estudiar física a Marsella amb el pare Pézénat, que havia estat alumne directe, a Anglaterra, de l'escola de Newton. De manera que la nova física, autènticament científica, fou transmesa, des de Newton, a través de Pézénat, al Col·legi de Sant Pau de València i al Col·legi de Betlem de Barcelona, i després al de Cordelles. Aquest esdevingué un col·legi de nobles, segons la moda del temps, on es formà un estol de matemàtics i físics, els quals van crear, al mateix lloc, poc després de l'expulsió dels jesuïtes, l'Acadèmia de Ciències i Arts. Aquesta dada resta ben documentada, i ha estat estudiada seriosament pel doctor Josep Iglèsies. De manera que l'actual Reial Acadèmia és, en part, una continuació de l'ensenyament del pare Cerdà.

Un altre personatge important, estudiat bastant a fons per mossèn Clascar i no tant pel pare Casanovas, fou Tosca, el qual va influir extraordinàriament en tota l'escola filosòfica de València, i després en tot Espanya i a Hispanoamèrica. Va ser, junt amb Aristòtil i sant Tomàs, un dels tres autors bàsics amb què s'estudiava filosofia a Bogotà i en altres ciutats de l'Amèrica Llatina durant el segle de les llums.

Hem hagut de tocar, només, alguns dels molts punts de contacte o de divergència entre les diferents línies del pensament filosòfic de Mn. Frederic Clascar i del P. Ignasi Casanovas. Resumint, Clascar, a diferència de Casanovas, no incideix en el camp de l'apologètica, i sí, en canvi, en el de la sociologia, demostrant un gran interès pel segle XVIII, amb una visió molt més àmplia que Casanovas, el qual quasi només abastava els homes de la Universitat de Cervera. Hem subratllat les deficiències de l'un i de l'altre, però crec que el més remarcable és l'aportació positiva de cada un d'ells a la cultura filosòfica de Catalunya en la primera meitat del segle XX. (*)

* [Nota dels editors]: Per voluntat expressa de l'autor, que ens va ser comunicada pocs dies abans de la seva mort, fem referència al llibre d'A. BALCELLS i E. PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, volum I: 1907-1942 (Memòries de la secció Històrico Arqueològica, LVII), Barcelona / Cartarroja: IEC-Afers, 2002. El P. Batllori va considerar important que els lectors coneguessin les aportacions d'aquest llibre recent, en especial pel que fa referència a Frederic Clascar.